

УДК 311:33.330.322

© 2023

ВАРІАТИВНІСТЬ ПЕРВИННОГО ВИРОБНИЦТВА АГРАРНОГО СЕКТОРУ УКРАЇНИ: ПРІОРИТЕТИ ІНВЕСТУВАННЯ І ПРОГНОЗИ НА ПЕРСПЕКТИВУ

Д.Ф. Крисанов¹, О.О. Варченко²

¹доктор економічних наук, професор

²PhD (доктор філософії)

Білоцерківський національний аграрний університет

пл. Соборна, 8/1, м. Біла Церква, 09117, Україна

e-mail: ¹d_krysanov@ukr.net, ²1207olia@gmail.com

ORCID: ¹0000-0002-9065-3325, ²0000-0002-3543-6926

Надійшла 06.09.23

Мета. Виявити та систематизувати особливості функціонування первинного виробництва й інвестиційних процесів у аграрному секторі в умовах аграрних криз та міжкризових періодів з метою прогнозування їх розвитку та управління ними. **Методи.** Застосовували загальнонаукові методи, зокрема діалектичного й системного аналізів, теоретичного узагальнення, аналізу й синтезу, а також динамічних рядів, варіативної динаміки, порівняння, групування, індексний і табличний. **Результати.** Досліджено результативність, ефективність і рентабельність діяльності підприємств аграрного сектору впродовж 2008–2023 рр. в умовах проходження трьох аграрних криз і спрогнозовано їх функціонування у післявоєнний період. Розкрито особливості варіативної динаміки первинного виробництва, у т.ч. сільського господарства, та встановлено, що вони практично ідентичні внаслідок незначної ролі і малопомітного впливу його інших складових — лісового і рибного господарств. Встановлено, що негативні наслідки кризових років, як-от зменшення виробництва продукції, падіння доходів підприємств та скорочення обсягів інвестування, значною мірою нівелюються за рахунок зростання у більш як півтора раза цін реалізації продукції сільського господарства. Виявлено, що на варіативну динаміку харчової індустрії та її розділів і груп аграрні кризи практично не впливають, і це є свідченням того, що роль сільського господарства в забезпеченні сировинними ресурсами переробно-харчового виробництва з часом помітно звужується. З'ясовано, що у харчовій індустрії гостріше, ніж у сільському господарстві, проявляється варіативна динаміка інвестування капітальних вкладень як результат непослідовного ставлення управлінської

ланки підприємств галузі до інвестиційних, відтворювальних і технологічних процесів з випуску харчової продукції. **Висновки.** Сучасні процеси виробництва продукції сільського господарства та інвестування аграрного сектору характеризуються варіативною динамікою: зростання індексу продукції (обсягів фінансування) чергується з відчутним спадом, який може ще більше посилюватися, проте може й раптово змінюватися нарощуванням продукції (збільшенням інвестицій). Виявлено, що варіативність інвестування харчової індустрії частіше та глибше проявляється внаслідок стихійного регулювання процесів її фінансування. Встановлено, що аграрні кризи відчутно впливають на масштаби виробництва продукції сільського господарства, але меншою мірою або взагалі не впливають на інвестування аграрного сектору внаслідок підвищення цін її реалізації. Оскільки впродовж двох останніх років спостерігається тенденція до обвального скорочення виробництва продукції сільського господарства та обсягів інвестування капітальних вкладень, практично всі галузі економіки та соціальної сфери були відкинуті на рівень початку — середини 10-років XXI ст. Визначено, що у перспективі домінуватиме висхідний тренд розвитку основних складових аграрного сектору економіки.

Ключові слова: аграрні кризи, індекс продукції, динаміка, турбулентність, тренди розвитку, висхідний та низхідний, результати змін.

DOI: <https://doi.org/10.31073/agrovisnyk202310-11>

Варіативність (або варіативна динаміка) виробництва (фінансування) характеризує процес, який не характеризується усталеною тенденцією до помітного зростання випуску продукції (нарощування обсягів фінансування), а чергується із відчутним спадом, який ще більше посилюється, але може різко змінюватись у бік значнішого зростання обсягів виробництва продукції (збільшення масштабів фінансової підтримки). Цей загалом найпоширеніший підхід до тлумачення варіабельності на практиці має досить широкий спектр різнопланових напрямів розвитку й суперечливих тенденцій, які помітно відрізняються між собою масштабами і глибиною дій, періодами розгортання тренду і термінами проведення кінцевого циклу, його тривалістю тощо. Економічний розвиток насамперед опосередковується появою раніше незнаного, або, за визначенням Й.А. Шумпетера [1], інновацій, які ведуть до руйнації застарілих систем і посилення турбулентності в економіці та суспільстві. Між тим важливого значення набувають як вихідні дані щодо кожного із зазначених процесів, так і темпи їх розгортання в динаміці, настання пікових

(низхідних та висхідних) значень результатуючих показників, часові розриви між ними тощо.

Водночас важливого значення також набувають початкові обставини, або стартові умови, за яких відбуваються чи започатковуються означені явища і дії, та конкретні зусилля суб'єктів господарювання, які реалізують їх з метою обґрунтованого управління ситуацією і які впливають на перебіг технологічних та інвестиційних процесів. Зазначені процеси у своїй основі розгортаються й розвиваються лише за власними закономірностями, залежно від численних поточних та довготривалих обставин, які різнобічно й суперечливо на них впливають. До того ж, як вважають автори праці [2], сформована система аграрного землекористування в Україні через запровадження вільного ринку купівлі-продажу сільськогосподарських земель не зможе забезпечити досягнення сталого економічного зростання, посилення місцевого економічного та екологічного розвитку, функціонування локальних ринків, збереження робочих місць.

На тлі багатофункціональності аграрного сектору на його зростання впливає

множина різноспрямованих факторів, що дає підстави говорити про варіантність вибору тих, що стануть рушіями аграрного розвитку. Усі такі фактори характеризуються як варіантністю, так і варіативністю, тож ці категорії потрібно розмежовувати. Варіантність тлумачиться як наявність варіантів розвитку на засадах вибору факторів, натомість варіативність — це наявність варіацій: коливання, мінливість дії фактора (-ів). Очевидно, що варіативність внутрішніх і зовнішніх факторів аграрного виробництва, у тому числі природно-кліматичних, зумовлює варіативність результатів діяльності аграрного сектору [3], що потребує проведення подальших досліджень з метою ідентифікувати специфіку поточної динаміки і на цій основі розробити обґрунтовані прогнози збалансованого розвитку.

Проблеми виробництва продукції аграрного сектору та його інвестування, а також їх варіативної динаміки і впливу на неї аграрних криз були об'єктом дослідження багатьох учених, зокрема О.М. Бородіної [2], І.В. Прокопи [3], Ю.М. Лопатинського, І.М. Ушкаленко [4], О.А. Шуст, О.М. Варченко [5]. Відзначено, що на етапі реального впровадження ринку землі товаровиробники не зможуть досягти суттєвих позитивних зрушень унаслідок багатофакторної залежності розвитку сільського господарства. Отже, в умовах посилення турбулентності у зовнішньому середовищі, високої мінливості економічних процесів і погіршення природно-кліматичних умов відбувається перманентне формування суперечливих трендів розвитку первинного виробництва, насамперед сільського господарства. Все це проявляється через варіативність результатів діяльності, зокрема виробництва аграрної продукції, інвестування капітальних вкладень та інших варіацій. Особливо потужні варіації пов'язані з негативними наслідками неспровокованої агресії рф. Якраз це і зумовлює актуальність наукових досліджень у цьому напрямі.

Мета досліджень — окреслити масштаби варіативності результатів діяльності у сільському господарстві та інвестування капітальних вкладень підприємств первинного виробництва і харчової індустрії, а також сформулювати прогнозні варіанти

розвитку складових аграрного сектору економіки з урахуванням можливих варіацій прояву численних існуючих і нових факторів.

Методи досліджень. Під час проведення дослідження використовували низку загальних та спеціальних методів, що дало змогу одержати науково обґрунтовані результати. Зокрема, були задіяні такі загальнонаукові методи, як діалектичний і системний аналіз, теоретичне узагальнення, а також спеціальні методи: динамічних рядів — для аналізу варіативності індексу продукції та обсягу інвестицій протягом 2009–2023 рр., а також обсягів інвестування розділів і груп харчової індустрії; аналізу і синтезу — для вивчення, узагальнення та систематизації віддалених позитивних змін та безпосередніх негативних наслідків, пов'язаних із проходженням первинного виробництва та харчових галузей через піки аграрних криз і міжкризових періодів, ідентифікації проблем, які виникли унаслідок агресії рф; економіко-статистичний (групування, порівняння, індексний, табличний) — для опрацювання масиву статистичних даних, їх візуалізації та описання досліджуваних явищ і процесів; варіативної динаміки — для визначення масштабів, періодів і варіацій коливання індексів валової продукції сільського господарства впродовж останніх півтора десяти років; теоретичного узагальнення — для систематизації результатів проведених досліджень та підготовки обґрунтованих висновків.

Результати досліджень. Аграрний сектор України забезпечує у середньому 10% ВВП та майже 40% валютних надходжень, а в первинному виробництві, за оцінками, зайнятий кожен шостий його працівник. Саме тому забезпечення сталого розвитку аграрного сектору є необхідною умовою досягнення відповідного рівня зайнятості населення країни. Однак розвиток аграрного сектору не є іманентно висхідним, а характеризується постійними змінами у проходженні технологічних, відтворювальних, інвестиційних та інших процесів. Усе це логічно підводить до думки, що треба обґрунтовано обрати початкову точку відліку розгортання зазначених економічних процесів та провести дослідження їх розвитку з максимально повним урахуванням впливу

внутрішніх рушійних сил та зовнішніх глобальних тенденцій.

За точку відліку, на нашу думку, доцільно взяти 2009–2010 рр., враховуючи такі обставини:

- зазначені роки започаткували вихід із аграрної кризи 2008–2009 рр., а отже, її наслідки набувають принципового значення для аналізу варіативності. Водночас 2000-ні роки загалом є роками подолання структурного спаду в сільському господарстві — виробництво у цей період зросло з 48,7 до 70% порівняно з 1990 р. (у кризові 2008 й 2009 рр. становило навіть 71,3 і 70,0%);

- на перший посткризовий рік певний відбиток наклали тенденції кризового періоду, який закінчився орієнтовно в першій половині 2010 р.; після завершення спадного тренду розпочався підйом. У 2010 р. індекс продукції становив 68,9% (табл. 1), що значною мірою знівелювано спадною тенденцією первинного виробництва у попередньому півріччі. У зв'язку з цим аграрну кризу за періодом прояву часто трактують як 3-річну;

- у наступні посткризові роки сільськогосподарське виробництво розвивалося за власним сценарієм і впродовж досліджуваного періоду тривалістю 12 років (2010–2021 рр.) в Україні майже не відбувалося явищ і процесів, які б можна було віднести до форс-мажорних або виняткових. Проте цей тренд змінився з початком повномасштабної агресії РФ унаслідок прояву низки негативних процесів — фізичної руйнації матеріальної бази первинного виробництва та розподільчої логістики аграрної продукції, нанесення інших масштабних збитків;

- негативний вплив на первинне виробництво мала також пандемія коронавірусної інфекції, яка розпочалася у світі з грудня 2019 р. (в Україні була відмінена 01.07.2023). Втрати в первинному виробництві, пов'язані з COVID-19, були найвищими у 2020 р. (фактично «дно» аграрної кризи) — вони виникали переважно під час збирання та реалізації врожаю;

- у досліджуваній період науковцями визнаються три аграрні кризи, а саме 2008–2010 рр., 2015 та 2020 р. (якраз остання і була спровокована пандемією). Це зумовило відчутний спад аграрного виробництва, який має логічне та об'єктивне

пояснення, виступає своєрідним маркером поділу часового інтервалу на два міжкризові періоди: 2011–2014 та 2016–2019 рр.

На підставі наведених у табл. 1 даних можна виділити п'ять груп календарних років, коли максимальні провали (падіння, зниження чи спад значень показника індексу валової продукції сільського господарства) відбуваються на піку аграрної кризи, тобто під час скорочення обсягів виробництва продукції (дно низхідного тренду). Піки аграрних криз підсилюються зростанням цін на аграрну продукцію, зокрема в роки двох останніх криз ціни реалізації сільськогосподарської продукції зросли більш як у півтора раза. На нашу думку, якраз вказаний ціновий стрибок у 2015 р. і забезпечив значне підвищення основних економічних показників, зокрема рентабельності операційної діяльності — до 43,0%, усієї діяльності — до 30,4%, а частки прибуткових підприємств — до 88,9%. Але цього не відбулося під час останньої кризи: зазначені економічні показники становили відповідно 19,1%, 14,0 та 82,7%. Вважаємо, що спрацював ефект штучного виникнення кризи — через розгортання світової пандемії COVID-19. Підтвердженням такої думки може стати стрімке зростання цих самих економічних показників у наступному 2021 р.: відповідно до 41,8%, 37,8 та 88,3%.

Водночас у міжкризові періоди також спостерігаються зниження показників індексу валової продукції сільського господарства, які для зручності назовемо мініспадами. Нами прийнята така градація змін зазначеного індексу (як висхідна, так і низхідна): мінімальна — до 5%, середня (підвищена) — від 5% до 10%, максимальна — від 10% до 20%, найвища (мега) — понад 20%. Щоправда, диференційовані назви змін можна визначити більш деталізовано: а) зменшення (мінімальне — мінімальне — максимальне) значення показника індексу продукції як результат аграрної кризи: 2010 р. — 68,9%; 2015 р. — 88,2; 2020 р. — 90,4%; б) зростання (максимальне — середнє — максимальне) індексу продукції після виходу із аграрної кризи: 2011 р. — 82,6%; 2016 р. — 93,8; 2021 р. — 103,4%; в) початок спаду — зміна індексу продукції (мінімальна — мінімальна — найвища)

1. Динаміка виробництва продукції* та ефективності первинного виробництва в Україні за 2010–2021 рр. (обсяг валової продукції за 1990 р. — 100%)**

Показник	Рік											
	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
ВП, %	68,9	82,6	79,0	89,4	92,6	88,2	93,8	91,7	99,2	100,6	90,4	103,4
До поп. року, %	98,6	120,2	96,1	113,6	102,2	95,2	106,3	97,8	108,2	101,4	89,9	114,4
РОД, %	24,4	24,7	22,8	11,7	21,4	43,0	33,6	23,2	18,9	19,8	19,1	41,8
РВД, %	17,4	19,3	16,3	8,3	9,2	30,4	25,6	16,5	14,2	16,6	14,0	37,8
Пр. п-ва, %	69,6	83,5	76,8	80,3	84,9	88,9	88,4	86,7	86,7	83,4	82,7	88,3
Інд. цін	н/д	н/д	н/д	91,3	145,1	166,0	107,6	111,8	104,4	86,6	153,6	116,7

*За даними Державної служби статистики України за відповідні роки.

Умовні позначення: ВП — валова продукція сільського господарства; До поп. року, % — до попереднього року, %; РОД — рентабельність операційної діяльності; РВД — рентабельність всієї діяльності; Інд. П — індекс продукції промисловості по виробництву харчових продуктів, напоїв і тютюнових виробів; Пр. п-ва — прибуткові підприємства; Інд. цін — індекс цін реалізації сільськогосподарської продукції (до попереднього періоду — року).

**Первинне виробництво (секція А) включає три самостійні галузі: сільське (розділ 01), лісове (розділ 02), рибне (розділ 03) господарства, які суттєво різняться за обсягами продукції. Із загального обсягу реалізованої в 2020 р. продукції (робіт, послуг) первинного виробництва на суму 624,1 млрд грн, що становило 90,4% від валової продукції 1990 р. (середньорічне за 2010–2021 рр. значення валової продукції дорівнювало 90%), частка сільського господарства становила 96,46% (602,0 млрд грн), лісового — 3,30% (20,6 млрд грн), у т.ч. збирання дикорослих недеревних продуктів — 0,13% (0,8 млрд грн), а рибного — 0,24% (1,5 млрд грн). Отже, продукція лісового і рибного господарств, яка використовується на потреби харчування, це всього лише 0,37% (0,13+0,24), або 1/260 частка від продукції сільського господарства (разом продукція лісового і рибного господарств становить 1/27 частину від обсягів сільськогосподарської продукції), а тому, на нашу думку, суттєвого впливу на первинне виробництво загалом не чинить. Можна зробити висновок, що основні показники розвитку сільського господарства (розділ 1), по суті, є відображенням тенденцій розвитку усього первинного виробництва.

У структурі первинного виробництва частки лісового господарства, лісозаготівель і рибного господарства станом на 2020 р. доволі незначні: основні засоби — усього (за залишковою вартістю) 322932 млн грн, по розділах, млн грн, 318911 — 3272 — 749 (сільське господарство — лісове господарство — рибне господарство), у відсотках 98,8 — 1,0 — 0,2; капітальні вкладення — усього 50680 млн грн, по розділах, млн грн, 50190 — 460 — 30; у відсотках 99,0 — 0,9 — 0,1; зайняті працівники — усього 534,7 тис. осіб; по розділах, тис. осіб, 479,0 — 51,5 — 4,2; у відсотках 89,5 — 9,7 — 0,8; наймані працівники — усього 506,5 тис. осіб, по розділах, тис. осіб, 451,0 — 50,7 — 4,8; у відсотках 89,0 — 10,0 — 1,0 [5, с. 343].

порівняно з попереднім роком: 2012 р. — 79,0%; 2017 р. — 91,2; 2022 р. — 77,5%; 2023 р. (прогноз): 75,5% (мегаобвал за два останні роки, зумовлений російською агресією); г) зростання (максимальне — середнє) показника індексу продукції після спаду: 2013 р. — 89,4%; 2018 р. — 99,2%; д) підвищення (мінімальне — середнє — мінімальне) показника індексу продукції перед аграрною кризою: 2009 р. — 70,0%; 2014 р. — 92,6; 2019 р. — 100,6%.

Зазначимо, що вихід із структурної кризи у сільському господарстві, за дном якої

прийнято вважати 1998–2000 рр. (середньорічний індекс валової продукції сільського господарства становив 51,43%), продовжувався з 2001 по 2010 р., середньорічне значення індексу продукції у цей період становило 63,47%, у 2011–2015 рр. — 86,36, у 2016–2020 рр. — 95,14%. Тобто після структурної кризи 90-х років ХХ ст. відновлення сільського господарства до масштабів 1990 р. продовжувалося практично 20 (2000–2019) років, і за цей період відбулося три аграрні кризи, кожна з яких

супроводжувалася спадом виробництва. Оскільки період відновлення продуктивних сил сільського господарства супроводжувався висхідним трендом, то кожна наступна аграрна криза характеризувалася спадом виробництва, але на більш високому рівні, ніж попередня, строки проходження криз постійно скорочувалися, як і розриви між ними.

Отже, склалася певна закономірність: спади (зменшення, зниження) і мінімальні спади індексу продукції відбуваються кожні п'ять років, але їх величина (різниця) постійно зростає. Власне кажучи, показник спаду (абсолютна різниця показників між сусідніми роками) індексу валової продукції сільського господарства поступово збільшується: на 1,1% у 2010 р. порівняно з 2009 р., на 4,4% у 2015 р. порівняно з 2014 р. та на 10,2% у 2020 р. порівняно з 2019 р., але після мініспаду (який проходить після аграрних криз) відбувається суттєве зростання показника індексу продукції, а саме до 10,4% у 2013 р. порівняно з 2012 р. і до 7,5% у 2018 р. порівняно з 2017 р. Тобто можна стверджувати, що після незначного низхідного тренду відбувається перехід на висхідний, який суттєво покращує ситуацію. На нашу думку, це пояснюється загальним (глобальним) висхідним трендом, який продовжується з початку 2000-х років.

Що стосується подальшої перспективи, то тут очікується обвальний спад виробництва аграрної продукції, зумовлений катастрофічними наслідками від неспровокованої агресії РФ на окупованих і деокупованих територіях, у зонах бойових дій, суттєвою руйнацією виробничого потенціалу сільського господарства. Один із прямих наслідків агресії полягає в тому, що внаслідок вибухів забруднено близько третини сільськогосподарських угідь, а протягом наступних 10 років планується провести розмінування лише на 80% таких територій. Отже, фактично очікується, так би мовити, повторення пройденого, але за інших обставин: після відчутного підйому у 2021 р. (індекс валової продукції сільського господарства становив 103,4%, а за деякими оцінками — 104,8%) та раптового спаду виробництва у 2022 р. (валова продукція галузі зменшилась проти попереднього року

більш ніж на чверть, або на 77,5% від базового 1990 р.) поступово відбудеться перехід сільського господарства на післявоєнний висхідний тренд розвитку. Слід зазначити, що ще у 2023 р. прогнозується спад виробництва продукції порівняно з попереднім роком: у рослинництві — на рівні 2,1%, а у тваринництві — на рівні 2,2%. Такі незначні показники спаду виробництва пояснюються тим, що прийнята за 2022 р. база порівняння була дуже низькою [6].

Отже, коливання індексу валової продукції сільського господарства між трьома аграрними кризами, на нашу думку, обґрунтовано характеризується варіативністю, тобто спостерігається варіативна динаміка: спад (закінчення аграрної кризи) — підйом (після аграрної кризи) — мінімальний спад — підйом — продовження підйому (мегапідйом за два сусідні роки) — обвальний спад (аграрна криза) — підйом (після аграрної кризи). Якщо виокремити 2022 р., то йдеться про обвал виробництва аграрної продукції (зменшення на чверть індексу продукції, порівняно з попереднім роком), зумовлений наслідками агресії РФ, що дає змогу спрогнозувати його слабе продовження і у нинішньому році (гіперобвал за два останні роки).

Таким чином, упродовж 12 років спостерігається варіативна динаміка обсягів виробництва валової сільськогосподарської продукції, своєрідним маркером-ділником між різними стадіями виступають три аграрні кризи: 2008–2009 рр., 2015 та 2020 р. У зв'язку з цим постає логічне запитання: які тенденції проявляються та які виникають тренди в цей період у сфері інвестування сільського господарства. Для порівняння особливостей інвестиційної діяльності проаналізуємо ситуацію, що склалася у другій складовій продовольчого комплексу — харчовій індустрії. Для цього проаналізуємо динаміку і структуру інвестування первинного виробництва та харчової індустрії за розділами і групами (табл. 2).

Загалом обсяг капітальних інвестицій за 2009 р. розраховували на підставі даних про первинне виробництво (усього — сільське господарство — лісове господарство — рибне господарство, що в грошовому вираженні дорівнює 151777 — 9404–9295–87–22 млн грн

2. Структура і динаміка капітальних інвестицій в агропродовольчий комплекс України за роками *, млн грн

КВЕД-2010	Рік											
	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Усього капітальних інвестицій у національну економіку	180576	241276	273256	249873	219420	273116	359216	448462	578526	623979	508217	673899
Первинне виробництво												
Усього інвестицій (01+02+03)	11568	17039	19411	19059	18796	30155	50484	64243	66104	59130	50680	69950
% від національної економіки (усереднено за весь період — 9,783%), з нього:	6,4	7,1	7,1	7,6	8,6	11,0	14,0	14,3	11,4	9,5	10,0	10,4
01 Сільське господарство, мисливство та надання пов'язаних із ними послуг	11311	16703	19086	18640	18388	29310	49660	63401	65059	58555	50189	67993
02 Лісове господарство та лісозаготівлі	183	287	282	385	381	788	777	769	980	549	460	1413
03 Рибне господарство	73	49	43	34	27	57	47	74	64	25	30	544
Харчова індустрія												
Усього інвестицій (10+11+12)	8510	12061	13280	14941	13487	13548	21291	18928	30213	31888	28875	28166
% від національної економіки (усереднено за весь період 5,250%), з нього:	4,7	5,0	4,9	6,0	6,1	5,0	5,9	4,2	5,2	5,1	5,7	4,2
10 Виробництво харчових продуктів, у тому числі:	5994	8887	10720	11640	10806	11564	14954	14896	25948	25471	23604	н/д
10.1 Виробництво м'яса і м'ясних продуктів	762	814	1339	1147	1172	1269	1837	1649	9157	6733	5158	н/д
10.2 Перероблення та консервування риби, ракоподібних і молосків	47	63	68	37	36	52	90	121	108	135	314	н/д
10.3 Перероблення та консервування фруктів і овочів	456	652	514	491	638	555	584	1532	940	3017	618	н/д
10.4 Виробництво олії та тваринних жирів	1274	1382	2193	2518	2787	2945	4240	3455	5020	4988	5679	н/д
10.5 Виробництво молочних продуктів	894	1219	1102	1249	1966	1315	1671	2362	1838	2450	2737	н/д
10.6 Виробництво продуктів борошномельно-круп'яної промисловості, крохмалю та крохмальних продуктів	23	382	408	529	398	504	1141	1053	1563	1637	1323	н/д
10.7 Виробництво хліба, хлібобулочних і борошняних виробів	662	947	827	770	443	519	902	1476	2715	2393	4001	н/д
10.8 Виробництво інших харчових продуктів	1364	2868	3855	4604	3261	4230	4189	2938	4209	3791	3352	н/д
10.9 Виробництво готових кормів для тварин	300	560	415	296	106	175	302	309	397	328	422	н/д
11 Виробництво напоїв	1913	2265	2505	2635	2108	1809	2618	3080	2745	4044	4380	н/д
12 Виробництво тютюнових виробів	390	993	493	1000	751	1032	1329	1349	2054	1308	1039	н/д

*Складено за даними Державної служби статистики України за відповідні роки: Капітальні інвестиції за видами економічної діяльності за 2010–2022 роки/ Багатоалузева статистична інформація. URL: <http://www.zp.ukrstat.gov.ua/index.php/statystychna-informatsiia>; Капітальні інвестиції за видами економічної діяльності промисловості за 2010–2022 роки. URL: https://ukrstat.gov.ua/operativ/menu/menu_vloz_19.htm.

*Складено за даними Державної служби статистики України за відповідні роки: Капітальні інвестиції за видами економічної діяльності за 2010–2022 роки/ Багатоагулзева статистична інформація. URL: <http://www.zp.ukrstat.gov.ua/index.php/statystychna-informatsia>; Капітальні інвестиції за видами економічної діяльності промисловості за 2010–2022 роки. URL: https://ukrstat.gov.ua/operativ/menu/menu_u/roz_19.htm.

(дно аграрної кризи 2008–2009 рр.) та про виробництво харчових продуктів, напоїв і тютюнових виробів, що разом потребувало 10458 млн грн. Аналогічно розраховували обсяг капітальних інвестицій у 2022 р. Первинне виробництво: 409660–51439–49612–1463–364 млн грн; харчова індустрія: 17484 млн грн (гіперспад 62% порівняно з 2021 р.). Зазначимо, що різке збільшення обсягів інвестиційного забезпечення рибного господарства у 2021 р. (у 18 разів порівняно з попереднім роком) пояснюється приєднанням відомства з меліорації та зрошення у травні 2021 р. до Державного агентства з питань меліорації та рибного господарства України (ДАМР) та створенням у складі Мінагрополітики нової структури, яка відповідає за меліорацію та проекти, пов'язані зі зрошенням у країні.

Аналіз динаміки капітальних інвестицій за розділами первинного виробництва (розділи 01, 02 та 03) засвідчив, що коливання (варіації, варіативність) процесу інвестування за секцією і розділом 01 практично співпадають, але за розділами 02 та 03 розвиток відбувається за власною «траєкторією». Зокрема, впродовж більшості років спостерігається млявий і незначний характер змін, хоча кілька разів спостерігалися суттєві підйоми в масштабах інвестування. Обсяги капітальних вкладень у лісове та рибне господарства сумарно не перевищують 1,5–2,9% від усього сільського господарства і тому помітного впливу на загальний тренд щодо первинного виробництва не чинять. Отже, можна виділити шість трендів інвестування (первинне виробництво) впродовж досліджуваного періоду часу, залучивши статистичні дані за 2009 і 2022 рр. для формування чіткішої картини, зокрема:

- а) відчутного підйому (зростання інвестицій) у 2009–2012 рр.;
- б) незначного спаду (зменшення інвестицій) у 2013–2014 рр.;
- в) різкого затяжного підйому (нарощування інвестицій) у 2015–2018 рр.;
- г) помітного спаду (згортання інвестиційної діяльності) в 2019–2020 рр.;
- ґ) різкого підйому (нарощування інвестицій до 138%) у 2021 р.;
- д) різкого спаду (згортання інвестиційної діяльності до 73,5%) у 2022 р.; по аналогії

з індексом продукції; продовження спаду можливе і в 2023 р.

Перманентні зміни в інвестиційному процесі дуже вдало, на нашу думку, пояснив член-кореспондент НАНУ В.Р. Сіденко, маючи на увазі глобалізаційний процес загалом, але це можна віднести і до конкретного випадку: «... наростання інтенсивності процесу, однак, обмежене певною точкою, в якій досягається екстремум — максимальний для даного історичного періоду рівень інтенсивності розвитку глобалізаційного процесу, і наступає злам траєкторії руху, спричинений наростанням всередині самого процесу асиметрій, дисбалансів і внутрішніх протиріч, пов'язаних з нерівномірним розподілом результатів розвитку» [7].

Розкладемо досліджуваний період первинного виробництва на окремі частини, де чітко буде визначено дати (роки початку, кінця/початку та кінця) кожного періоду й обсяги капітальних інвестицій (підйому та спаду). Результат запишемо у такому вигляді:

- періоди: 2009 р./2012 р. (перша дата — це прийнята точка відліку, а не весь календарний рік); 2012 р./2014 р.; 2014 р./2018 р.; 2018 р./2020 р.; 2020 р./2021 р.; 2021 р./2022 р., або в обсягах капітальних вкладень: 9404/19411 (період налічує 3 роки); 19411/18796 (2 роки); 18796/66104 (4 роки); 66104/50680 (2 роки); 50680/69950 (1 рік); 69950/51439 (1 рік). Визначимо особливості проходження інвестиційного процесу та усереднені річні темпи приросту/скорочення інвестицій у кожну складову, що сформували наведену далі варіативну динаміку (%): 2009 р./127,8/2012 р./98,4/2014 р./136,9/2018 р./87,6/2020 р./138,0/2021 р./73,5/2022 р.

Аналогічну роботу проведемо щодо капітальних вкладень у сільське господарство:

- періоди: 2009 р./2012 р. (перша дата — це прийнята точка відліку, а не весь календарний рік); 2012 р./2014 р.; 2014 р./2018 р.; 2018 р./2020 р.; 2020 р./2021 р.; 2021 р./2022 р., або в обсягах капітальних вкладень: 9295/19086 (період 3 роки); 19086/18388 (2 роки); 18388/65059 (4 роки); 65059/50189 (2 роки); 50189/67993 (1 рік); 67993/49612 (1 рік). Визначимо особливості проходження інвестиційного процесу та усереднені річні темпи приросту/скорочення інвестицій

у кожен складову, що сформували таку варіативну динаміку (%): 2009 р./126,8/2012 р./98,2/2014 р./137,1/2018 р./87,8/2020 р./135,7/2021 р./73,0/2022 р.

Проаналізувавши річні темпи приросту/спаду інвестицій, матимемо по три різні спади і підйоми як стосовно первинного виробництва, так і стосовно сільського господарства, а саме: 2009 р./максимальний підйом/2012 р./мінімальний спад/2014 р./мегапідйом/2018 р./максимальний спад/2020 р./мегапідйом/2021 р./мегаспад/2022 р. У цьому випадку приймаємо таку зміну тренду: мінімальна — до 5%, середня — 5–10, максимальна — 10–20, надмаксимальна (мега) — більш як 20%. Перша дата — прийнятий початок відліку (2009 р.), а не весь рік, друга — кінець першого періоду та весь рік (у цьому випадку — 2012 р.). Для другого періоду: перша дата (2012 р.) — прийнятий початок відліку, а не весь рік, друга — кінець другого періоду (2014 р.) та весь рік і т. д.

Аналогічні розрахунки можна провести щодо капітальних вкладень у харчову індустрію:

• періоди: 2009 р./2010 р.; 2010 р./2013 р.; 2013 р./2014 р.; 2014 р./2016 р.; 2016 р./2017 р.; 2017 р./2019 р.; 2019 р./2020 р.; 2020 р./2022 р., або в обсягах капітальних вкладень: 10458/8510 (1 рік); 8510/14941 (період 3 роки); 14941/13487 (1 рік); 13487/21291 (2 роки); 21291/18298 (1 рік); 18298/31888 (2 роки); 31888/28875 (1 рік); 28875/17484 (2 роки). Визначимо особливості проходження інвестиційного процесу та усереднені річні темпи приросту/скорочення інвестицій у кожен складову, що розкривають таку варіативну динаміку (%): 2009 р./81,4/2010 р./118,5/2013 р./90,3/2014 р./125,6/2016 р./85,9/2017 р./132,0/2019 р./90,5/2020 р./60,5/2022 р. Проаналізувавши річні темпи приросту/скорочення інвестицій, матимемо п'ять різних спадів і три підйоми, а саме (%): 2009 р./максимальний спад/2010 р./максимальний підйом/2013 р./середній спад/2014 р./мегапідйом/2016 р./максимальний спад/2017 р./максимальний підйом/2019 р./середній — спад/2020 р./мегаспад/2022 р., або для двох останніх періодів 2019 р./2022 р. (період 3 роки) загальний спад становить 54,8%, що логічно вважати гіперспадом. Для цього приймаємо

таку зміну тренду: мінімальна — до 5%, середня — 5–10, максимальна — 10–20, надмаксимальна (мега) — 20–30, гіпервелика — понад 30%.

Аналізуючи варіативну динаміку капітальних вкладень, перш за все слід відзначити, що аграрні кризи значно відчутніше впливають на інвестиційний процес, ніж на виробництво валової продукції, оскільки приріст/скорочення інвестицій лише частково або періодично, причому не завжди, співпадають за датами. На нашу думку, це можна пояснити тим, що негативні наслідки аграрних криз, а саме зменшення виробництва продукції, падіння доходів підприємств та скорочення обсягів інвестування, значною мірою нівелюються (погашаються) за рахунок відчутного зростання цін реалізації продукції сільського господарства. Зокрема, ціни реалізації аграрної сировини у 2015 р. зросли на 166% порівняно з попереднім роком, а у 2020 р. — на 153,6%. Це сприяло тому, що у першому випадку рентабельність сільського господарства суттєво підвищилася порівняно з попереднім роком (рентабельність операційної діяльності — відповідно на 43,0% та 21,4%, усієї діяльності — на 30,4% та 9,2% (див. табл. 1)), а в другому — незначно зменшилася (рентабельність операційної діяльності відповідно на 19,1% та 19,8%, усієї діяльності — на 14,0% та 16,6%). До того ж навіть частка прибуткових підприємств у першому випадку (аграрна криза 2015 р.) помітно підвищилася, порівняно з попереднім роком (відповідно на 88,9% та 84,9%), а у другому випадку (аграрна криза 2020 р.) — незначно зменшилася (відповідно на 82,7% та 83,4%).

Наведені дані свідчать про те, що обсяги інвестування капітальних вкладень лише певною мірою, і то не завжди, залежать від масштабів виробничої діяльності у сільському господарстві. Але ще менше від масштабів аграрної діяльності залежать обсяги інвестування різних розділів, груп і класів підприємств харчової індустрії (табл. 2). Зокрема, варіативна динаміка у фінансуванні капітальних вкладень дуже гостро проявляється (високі значення приросту/зменшення інвестицій, короткі періоди наростання інтенсивності інвестиційного процесу та зламу тренду розвитку і переходу

на новий — висхідний чи спадний) у таких групах підприємств: 10.1 Виробництво м'яса і м'ясних продуктів, 10.4 Виробництво олії та тваринних жирів, 12.0 Виробництво тютюнових виробів. Водночас млявий та затяжний і без особливих змін характер розвитку інвестиційних процесів притаманний таким групам підприємств, як 10.2 Перероблення та консервування риби, ракоподібних і молюсків, 10.3 Перероблення та консервування фруктів і овочів, 10.9 Виробництво готових кормів для тварин. Одна із важливих причин, яка значною мірою пояснює активну чи мляву динаміку, пов'язана з тим, що в першому випадку на три групи підприємств припадає до 60% загального інвестиційного ресурсу харчової індустрії, а в другому — лише до 10%.

На підставі викладеного можна зробити висновок, що у харчовій індустрії ще більшою мірою, частіше, гостріше і глибше проявляється варіативна динаміка інвестування капітальних вкладень, ніж у сільському господарстві. Це можна розцінити як результат стихійного, непослідовного, необґрунтованого й безвідповідального ставлення управлінської ланки таких підприємств до регулювання проходження та перспективного розвитку інвестиційних, відтворювальних і технологічних процесів у секторі з випуску харчової продукції, напоїв і тютюнових виробів.

Останні два роки показали, що виробництво продукції сільського господарства й інвестування капітальних вкладень практично в усі галузі економіки та соціальної сфери характеризуються потужним спадом, який відкидає їх на рівень початку—середини 2010-х років. Згідно з прогнозами на поточний рік, спад продовжуватиметься, а перспектива розвитку виробничих сил аграрного сектору значною мірою залежатиме від кінцевих чи проміжних результатів неоголошеної війни (перемога чи продовження війни на ресурсне виснаження, активні бойові дії чи замороження конфлікту). Зважаючи на те, що розвиток продовольчого комплексу є обов'язковою умовою забезпечення населення країни харчовими продуктами, цьому сектору навіть у скрутних економічних умовах приділятиметься належна увага, виділятимуться, наскільки це можливо,

фінансові, матеріальні та інші ресурси.

Стосовно аграрного сектору в післявоєнний період можна передбачити, що найімовірніше основними напрямками його розвитку будуть:

- забезпечення ефективного використання наявного аграрного ресурсного потенціалу в регіонах, об'єднаних і місцевих громадах, які російська агресія оминула або охопила незначною мірою, а також активне включення в господарський обіг невикористовуваних земельних та мало задіяних чи взагалі незадіяних трудових ресурсів села для отримання максимальних економічних і соціальних результатів;

- відновлення зруйнованої матеріально-технічної бази, обслуговуючої інфраструктури та аграрної логістики в регіонах і територіальних громадах, які найбільше постраждали від російської агресії. З цією метою доцільно залучати інвестиційні ресурси вітчизняних суб'єктів господарювання, кредити комерційних і державних банків, кошти зарубіжних донорів і міжнародної технічної допомоги тощо;

- розмінування й очищення місцевості та різних об'єктів від вибухонебезпечних предметів — мін, бомб, які не розірвалися, що здійснюється з метою забезпечити можливість життя населення. За попередніми оцінками, повний комплекс робіт із гуманітарного розмінування коштуватиме державі 37,4 млрд дол., а затрати лише на поточний рік перевищують 397 млн дол. [8]. Згідно із затвердженим планом розмінування земель сільськогосподарського призначення у дев'яти регіонах, які найбільше постраждали від воєнних дій, очищення потребує територія у понад 470 тис. га. Станом на початок травня під час гуманітарного розмінування було обстежено близько 70 тис. га земель [9]. Для повного розмінування знадобиться 5–10 років, але якщо взяти території, які ще маємо деокупувати — Донецчину, Луганщину, Запоріжжя, то часу може знадобитися ще більше [10]. Інакше кажучи, розмінування проводитиметься досить тривалий період, а після його завершення знадобляться величезні фінансові, матеріальні та трудові ресурси для відтворення родючості сільськогосподарських земель.

Таким чином, на відтворення аграрного ресурсного потенціалу України до довоєнного рівня піде досить багато часу, а результати використання цього потенціалу після гіперспаду 2022–2023 рр. характеризуватимуться глобальним висхідним трендом. Однак це

не виключає локальних мініспадів унаслідок різних несприятливих обставин: погіршення природно-кліматичних умов, посилення турбулентності у зовнішньому середовищі, наближення піку фінансово-економічної, а потім аграрної криз та ін.

Висновки

Виробництво сільськогосподарської продукції, починаючи з 2000-х років, відбувається за висхідним сценарієм, але частіше спостерігаються періодичні спади. Особливу роль у зміні висхідного тренду відіграють аграрні кризи, що виступають своєрідним маркером між різними періодами виробництва продукції сільського господарства. Важливою характеристикою динамічних рядів індексу валової продукції сільського господарства, а також інвестування первинного виробництва виступає варіативність (варіативна динаміка) виробництва (інвестування), що характеризується помітним зростанням індексу продукції (нарощуванням фінансування капітальних вкладень) і чергується з відчутним спадом, який може ще більше посилюватися, але може також раптово змінюватися потужним збільшенням обсягів виробництва продукції (зростанням масштабів інвестування).

Варіативність динаміки капітальних вкладень у харчову індустрію практично аналогічна динаміці капітальних вкладень у сільське господарство. Це є свідченням того, що зв'язок між основними складовими аграрного сектору в частині залежності переробно-харчових потужностей від обсягів надходження сировинних ресурсів постійно зменшується. Варіативність динаміки інвестицій у харчову індустрію проявляється гостріше, частіше та глибше, ніж варіативність динаміки капітальних вкладень у первинне виробництво. Це стосується насамперед таких варіацій, як високі значення приросту/скорочення

інвестицій, коротші періоди наростання інтенсивності інвестиційного процесу та зламу траєкторії розвитку і переходу на новий — висхідний чи спадний тренд, що спричиняється наростанням протиріч всередині самого процесу інвестування. Також частіше відбуваються переходи у зміні напрямів тренду підйом/спад.

Глибокий спад (обвал) показників виробництва продукції та обсягів інвестування капітальних вкладень у 2022 р. спричинений неспровокованою агресією РФ — окупацією нових територій та послідовним знищенням виробничого і соціального потенціалу українського суспільства. За попередніми прогнозами, нинішнього року продовжуватиметься тренд минулого, а перспективи наступного року залежать у першу чергу від терміну проведення чи моменту закінчення військових дій. За таких обставин висловлювати своє бачення динаміки траєкторій руху та інтенсивності процесів виробництва продукції сільського господарства й інвестування в аграрний сектор економіки можна лише за умови, що буде зламано опір агресора на території України та отримано перемогу над ним. Найімовірніші передбачення зводяться до того, що ще певний час агонія агресора продовжуватиметься, а вже потім наступить певне затишшя: або через погіршення природно-кліматичних умов (настання осені й зими) або внаслідок закінчення війни. Тоді стане зрозумілою реальна перспектива України і вже від цього залежатиме траєкторія розвитку економіки, включаючи й аграрний сектор.

Krysanov D.¹, Varchenko O.²

Bila Tserkva National Agrarian University, 8/1 Soborna Sq., Bila Tserkva, 09117, Ukraine; e-mail: ¹d_krysanov@ukr.net, ²1207olia@gmail.com; ORCID: ¹0000-0002-9065-3325, ²0000-0002-3543-6926

Variability of primary production of the agricultural sector of Ukraine: investment priorities and future forecasts

Goal. To identify and systematize the peculiarities of the functioning of primary production and investment

processes in the agrarian sector in the conditions of agrarian crises and inter-crisis periods to forecast their development and manage them. **Methods.** General scientific methods were applied, including dialectical and systemic analysis, theoretical generalization, analysis, and synthesis, as well as dynamic series, variable dynamics, comparison, grouping, index, and tabulation. **Results.** The effectiveness, efficiency, and profitability of agricultural sector enterprises during 2008–2023 in the conditions of three agrarian crises were studied and their functioning in the post-war period was predicted. The features of variable dynamics of primary production were disclosed, including agriculture, and it was established that they were practically identical due to the insignificant role and inconspicuous influence of its other components — forestry and fish farming. It was established that the negative consequences of the crisis years, such as a decrease in production, a drop in enterprise income, and a reduction in investment volumes, were largely offset by a more than one-and-a-half-fold increase in the prices of agricultural products. It was found that the variable dynamics of the food industry and its sections and groups were practically not affected by agrarian crises, and this was evidence that the role of agriculture in providing raw materials for processed food production was noticeably narrowing over time. It was found that the variable dynamics of capital investment were manifested more acutely in the food industry than in agriculture, as a result of the inconsistent

attitude of the management of enterprises in the industry to the investment, reproduction, and technological processes of food production. **Conclusions.** Modern processes of production of agricultural products and investment in the agrarian sector are characterized by variable dynamics: the growth of the index of production (volumes of financing) alternates with a noticeable decline, which can intensify even more, but it can also suddenly change with an increase in production (increase in investments). It was revealed that the variability of investment in the food industry was manifested more often and more deeply as a result of spontaneous regulation of its financing processes. It was established that agrarian crises significantly affected the scale of production of agricultural products, but to a lesser extent or not at all affected the investment of the agrarian sector due to the increase in the prices of its implementation. As over the last two years, there was a tendency towards a collapse in the production of agricultural products and the volume of capital investments, almost all sectors of the economy and the social sphere were pushed back to the level of the beginning and middle of the 2010s. It was determined that in the future, the upward trend in the development of the main components of the agricultural sector of the economy would dominate.

Key words: agrarian crises, production index, dynamics, turbulence, development trends, upward and downward, results of changes.

DOI: <https://doi.org/10.31073/agrovysnyk202310-11>

Бібліографія

1. Шумпетер Й.А. Теорія економічного розвитку. Дослідження прибутків, капіталу, кредиту, відсотка та економічного циклу; пер. з англ. Київ: Києво-Могилянська академія, 2011. 242 с.
2. Аграрний і сільський розвиток для зростання та оновлення української економіки : наукова доповідь; за ред. О.М. Бородіної, О.В. Шубравської. Київ: ДУ «Ін-т екон. та прогнозів. НАН України», 2018. 152 с. URL: <http://ief.org.ua/docs/sr/298.pdf>
3. Бородіна О.М., Прокопа І.В. Агропродовольчий комплекс у контексті євроінтеграції. *Оцінка інтеграції України до європейського економічного простору* / за заг. ред. О.О. Борзенко. Електрон. ресурс. Київ: 2021. 493 с.
4. Лопатинський Ю.М., Ушкаленко І.М. Варіативність факторів розвитку аграрного сектору національної економіки. *Економіка, фінанси, менеджмент: актуальні питання науки і практики*. 2019. № 3. С. 17–27.
5. Шуст О.А., Варченко О.М., Крисанов Д.Ф. та ін. Аграрні та агропродовольчі структури в умовах посилення турбулентності: монографія. Київ: ТОВ «ТРОПЕА», 2023. 440 с.
6. Інститут аграрної економіки прогнозує зменшення виробництва сільськогосподарської продукції в 2023 році на 2,1%. URL: <http://iae.org.ua/presscentre/presrelease/3568-instytut-aharnoyi-ekonomiky-prohnozuye-zmenshennya-vyrobnytstva-silsko-hospodarskoyi-produktsiyi-v-2023-rotsi-na-21-.html>
7. Сіденко В.Р. Глобальні кризові процеси: інституційні витоки та наслідки для соціально-економічного розвитку. *Відтеорювальна динаміка економічних систем: інститути та діяльність: монографія*; за ред. А.А. Гриценка. Електрон. ресурс. Київ, 2018. 524 с. URL: <http://ief.org.ua/docs/mg/297.pdf>
8. Україні треба \$37 мільярдів для гуманітарного розмінування земель. URL: <https://biz.nv.ua/ukr/economics/prem-ier-ministr-shmigal-prosit-uaciyu-z-rozminuvannjam-potribno-ponad-37-milyardiv-dolariv-50315723.html>
9. Цього року на розмінування територій потрібно майже 400 млн доларів. URL: https://mys.news/ekonomika/_v_etom_godu_na_razminirovanie_territorij_nuzhno_pochti_4 mln_dollarov
10. На розмінування території України може піти понад десять років – ДСНС. URL: <https://zn.ua/ukr/UKRAINE/na-rozminuvannja-teritoriji-ukrajini-mozhe-piti-ponad-desjat-rokiv-dsns.html>